

پیشوایی، مهدی، ۱۳۲۴ -	سرشناسه،
پیشوای آزاده: زندگی سیاسی، اجتماعی و فرهنگ امام موسی بن جعفر <small>علیه السلام</small> / مهدی پیشوایی و نورالله علیدوست خراسانی؛ تدوین نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها، معاونت پژوهشی دانشگاه معارف اسلامی.	عنوان و نام پدیدآور،
قم: دفتر نشر معارف، ۱۳۹۲.	مشخصات نشر،
۲۴۸ ص.	مشخصات ظاهری،
مجموعه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ۴۶	فروست،
978-964-531-584-7	شابک،
فیبا	وضعیت فهرست نویسی،
زندگی سیاسی، اجتماعی و فرهنگی امام موسی بن جعفر <small>علیه السلام</small>	عنوان دیگر،
موسی بن جعفر <small>علیه السلام</small> ، امام هفتم، ۱۸۳ - ۱۲۸ ق	موضوع،
زندگی سیاسی، اجتماعی، نورالله، ۱۳۳۵ -	شناسه افزوده،
نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها.	شناسه افزوده،
دانشگاه معارف اسلامی، معاونت پژوهشی.	شناسه افزوده،
نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها، دفتر نشر معارف.	شناسه افزوده،
۱۳۹۲ پ۹۸/پ۴۶/B	رده بندی کنگره،
۲۹۷/۹۵۶	رده بندی دیویی،
۳۳۷۰۹۹۷	شماره کتاب شناسی ملی،

استاد محترم و دانشجوی عزیز

خواهشمند است با ارائه دیدگاه‌های خود ما را در رفع نواقص و ارتقای کتاب یاری بخشید.

شماره تلفکس واحد ارزیابی علمی: ۳۷۷۴۹۹۱۹ - ۰۲۵

صندوق پستی: ۶۱۷۳ - ۳۷۱۵۵

پست الکترونیکی: arzyabi@maaref.ac.ir

پیشوای آزاده؛

زندگی سیاسی، اجتماعی و فرهنگی امام موسی بن جعفر علیه السلام

www.ketab.ir

حجت الاسلام والمسلمین مهدی پیشوایی

حجت الاسلام والمسلمین نورالله علیدوست خراسانی

مجموعه تاریخ

۴۶

پیشوای آزاده:

فرهنگ، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی امام موسی بن جعفر علیه السلام

نویسنده: مهی‌ای حسینی و نورالله علیدوست خراسانی

نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها

معاونت پژوهشی دانشگاه معارف اسلامی

حروفچین: اعظم پادشاهی

ویراستار: امیرعباس رجیبی

صفحه‌آرا: صالح زارع

ناشر: دفتر نشر معارف

نوبت چاپ: یکم، زمستان ۱۳۹۲

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

قیمت: ۷۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸ - ۹۶۴ - ۵۳۱ - ۵۸۴ - ۷

کلیه حقوق محفوظ است

مراکز پخش:

مدیریت پخش دفتر نشر معارف: قم، خیابان شهدا، کوچه ۳۲، شماره ۳، تلفن و نمابر: ۳۷۷۴۰۰۰۴

پاتوق کتاب قم (شعبه یک): خیابان شهدا، روبه‌روی دفتر مقام معظم رهبری، تلفن: ۳۷۷۳۵۴۵۱

پاتوق کتاب قم (شعبه دو): ابتدای بلوار امین، بلوار جمهوری اسلامی، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها،

تلفن: ۳۲۹۰۴۴۴۰

پاتوق کتاب تهران: خیابان انقلاب، چهارراه کالج، پلاک ۷۱۵، تلفن: ۸۸۹۱۱۲۱۲، نمابر: ۸۸۸۰۹۳۸۶

آدرس: تهران، خیابان ولیعصر، پلاک ۱۳۱، E-mail: info@ketabroom.ir

سخن آغازین

درس تاریخ امامان شیعه از جمله دروس انتخابی در مجموعه دروس معارف اسلامی است. این معاونت در راستای وظایف خود تاکنون مبادرت به تدوین چندین کتاب درسی نموده و آنها را در اختیار دانشجویان و اساتید محترم قرار داده است. همچنین تلاش شده است کتاب‌هایی را با عنوان کتب کمک‌درسی برای اساتید محترم و برای دیگر علاقه‌مندان این بحث‌ها فراهم نماید. تاکنون برای برخی از امامان شیعه کتب مستقل فراهم شده است و قرار است «ان شاء الله» این مجموعه تکمیل گردد. اثر حاضر نیز در همین راستا تدوین شده تا به اندازه خود غبار از چهره مشعشع امام هفتم شیعیان بزداید.

امام هفتم، از سال ۱۴۸ تا ۱۸۳ قمری یعنی حدود سی و پنج سال - که مدت‌زمان نسبتاً زیادی است - امامت مسلمانان را بر عهده داشت. این دوران مقارن دوران خلافتی حاکم منصور، مهدی، هادی و هارون بود. ایشان در این مدت چنان درخشید که به گفته شیخ مفید افقد زمان خود به‌شمار رفت و اهل مدینه وی را زینت مجتهدان لقب دادند. ابن حجر هیتمی وی را وارث علوم و دانش‌های پدر، فضل و کمال او دانست. نمونه این نگاه در کلمات خطیب بغدادی، ابن ابی‌الحدید، ذهبی، ابن ابی‌حاتم، کمال‌الدین محمد بن طلحه شافعی، ابن صباغ مالکی و حتی شخص هارون‌الرشید نیز به‌گونه‌ای دیده می‌شود. این بُعد از شخصیت امام و امامان دیگر در راستای تحقق راهبرد حفظ، توسعه و تعمیق اسلام ناب قابل ارزیابی است؛ زیرا علی‌القاعده تا وقتی مردم جامعه، امامان را به‌عنوان شخصیت‌های برتر علمی و دینی و انسانی مورد پذیرش قرار نمی‌دادند از آنها اطاعت نمی‌کردند.

جایگاه سیاسی و اجتماعی امام موسی کاظم علیه السلام در آن دوران به‌گونه‌ای بود که خلیفه و اطرافیان خود را ملزم می‌دانستند که تمامی تحرکات وی را زیر نظر داشته باشند، چنانکه روزی در کنار کعبه از سوی هارون متهم شد که مردم با وی در خفا بیعت می‌کنند و او را به پیشوایی

برگزیده‌اند. اما چرا هارون چنین گزارش‌هایی را باور می‌کرد؟ آیا نمی‌توان چنین دانست که شاید او نیز شنیده بود امام همان کسی است که به شیعه خود گفته است: «کسی که مرکبی آماده کرده تا به‌وسیله آن امور ما را اجرا کند و دشمنان ما را پریشان سازد درحالی‌که به ما منسوب است خداوند رزقش را بر او گسترده می‌سازد و به او شرح صدر می‌دهد و ...» نیز او همان شخصیتی است که وقتی سر شهدای فخر را نزد موسی بن عیسی آوردند و او از امام پرسیده است آیا این سر حسین بن علی است؟ وی بی‌مهابا درحالی‌که سرهای شهدا روبه‌روی او بوده بدون هرگونه تقیه‌ای فرمود: «آری! انا لله و انا الیه راجعون. به‌خدا سوگند او درحالی‌که مسلمان صالحی بود و به عبادت خدا قیام می‌کرد و امر به معروف و نهی از منکر می‌کرد عمر خود را به پایان برد و در اهل بیتش مانند او یافت نمی‌شود.» و بدین‌گونه رهبر قیام ضد عباسی را در آن برهه زمانی خاص مورد ستایش قرار داده است. آیا با این دست گزارش‌ها، هارون نباید قبول می‌کرد که رقیب سنتی خاندان وی و خاندان حاکم پیش از او - خاندان اموی - در فکر دستیابی به خلافتی است که آن را حق مقصوبه خود می‌داند.

می‌دانیم که این دستگاه - قریب دانستن خاندان بنی‌هاشم - سایه خود را همواره بر سیاست‌های خاندان‌های حاکم بعد از پیامبر گسترده بود. بعد از سقیفه در رفتار خلفا با امام علی علیه السلام این نگاه قابل مشاهده است و پس از ایشان در مورد معاویه با امام حسن علیه السلام و نیز یزید با امام حسین علیه السلام و خاندانش، حتی تا آنجا پیش رفتند که به فکر خارج کردن رقیب خود از میدان با حذف فیزیکی افتادند به‌گونه‌ای که نجات امام سجاد علیه السلام از دست رقیب بابو کریم علیه السلام معجزه‌ای بیش به نظر نمی‌رسد. از آن پس نیز رفتار حکومت براساس رقابت با خاندانی که کاندیدای رهبری جهان اسلام بودند استمرار پیدا کرد و تا شهادت مخفیانه آنان پیش رفت. همین دیدگاه بر روابط میان خلفای عباسی و امام موسی بن جعفر علیه السلام حاکم است؛ لذا می‌توان رفتار دستگاه حاکم را با امام بر همین اساس مورد بررسی و تفسیر قرار داد.

در اثر حاضر که حاصل سعی و کوشش اساتید معزز جناب *حجت الاسلام والمسلمین مهدی پیشوایی و حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای نورالله علیدوست خراسانی* است، تلاش گردیده گوشه‌ای از ابعاد شخصیت امام هفتم علیه السلام به تحریر درآید. از نویسندگان محترم که با همکاری شایسته و بذل عنایات خود زمینه مناسب برای آماده شدن این اثر را فراهم نمودند، کمال سپاس و تقدیر را داریم.

فهرست مطالب

۱۵ ..... مقدمه

فصل اول: نام امام موسی بن جعفر علیه السلام: خاندان و فرزندان (۱۷-۳۵)

۱۷ ..... ولادت

۱۸ ..... کنیه

۱۸ ..... لقب

۱۹ ..... مادر

۱۹ ..... انتقال «حمیده» به خانواده امامت

۲۰ ..... سؤال

۲۱ ..... پاسخ

۲۵ ..... نامه عبدالملک به امام چهارم و پاسخ امام

۲۷ ..... مادری گهروار

۲۸ ..... فرزندان امام هفتم

۳۰ ..... پسران

۳۰ ..... ۱. ابراهیم

۳۰ ..... ۲. احمد بن موسی

۳۲ ..... ۳. اسماعیل

۳۲ ..... ۴. حمزه

۳۲ ..... ۵. زید

۳۳ ..... دختران

۳۳ ..... فاطمه معصومه علیها السلام

فصل دوم: امام کاظم علیه السلام از نگاه دانشمندان غیر شیعی

(۳۵ - ۳۶)

۱. ذهبی..... ۳۵
۲. محمد صبان..... ۳۵
۳. احمد بن حجر هیتمی مکی..... ۳۵
۴. خطیب بغدادی..... ۳۶
۵. جمال الدین اتابکی..... ۳۶
۶. محمد بن امین سویدی بغدادی..... ۳۶
۷. نیهانی..... ۳۶
۸. خیرالدین زرکلی..... ۳۶

فصل سوم: آغاز امامت، دشواری‌ها و مشکلات

(۳۷ - ۴۶)

- الف) انشعاب درونی در میان شیعیان..... ۳۷
- ب) فشار سیاسی و امنیتی و سرکشی و محبت شیعیان از حکومت عباسی..... ۳۹
- ج) ادعای امامت..... ۳۹
- و صیتی که نقشه دشمنان را خنثا کرد..... ۴۰
- راز پرخطر..... ۴۲

فصل چهارم: عصر حکومت ابوجعفر علیه السلام در اصفهان

(۴۷ - ۵۴)

۱. ابوجعفر منصور عبدالله بن محمد..... ۴۷
۱. استخدام طبیب نصرانی..... ۴۸
۲. آزادگان در لابه لای دیوار..... ۴۸
۳. حبس پدر به اتهام پسر..... ۵۰

فصل پنجم: عصر حکومت محمد ملقب به مهدی

(۵۵ - ۶۸)

۱. کانون عیاشی و فساد..... ۵۶
- مخالفت مهدی با مظاهر تشیع..... ۵۷
۱. ممنوعیت اعتقاد به ولایت علی علیه السلام..... ۵۷
۲. دلیل تحریم شراب در قرآن..... ۶۰
۳. برکنار کردن وزیر شایسته شیعی..... ۶۱

فهرست مطالب □ ۹

۶۲	مبارزات یعقوب.....
۶۴	سقوط دژ استوار.....
۶۷	۴. احضار امام هفتم <small>علیه السلام</small> به بغداد.....
۶۷	دیدار ابوخلد با امام <small>علیه السلام</small> در منزل زبانه.....
۶۸	رؤیای مهدی و آزادی امام <small>علیه السلام</small> از زندان.....

فصل ششم: عصر حکومت موسی ملقب به هادی عباسی

(۶۹ - ۷۸)

۷۰	بزم‌های ننگین.....
۷۱	فاجعه خونین سرزمین فخ.....
۷۲	شهید فخ کیست؟.....
۷۳	شکست نهضت.....
۷۳	ورود اسرا به دربار هادی.....
۷۴	پیشوای هفتم و شهید فخ.....
۷۵	تهدید امام کاظم <small>علیه السلام</small> .....

فصل هفتم: عصر دولت هارون الرشید

(۱۰۶ - ۱۹۰)

۷۹	قلمرو حکومت هارون.....
۸۱	اسراف کاری و تجمل پرستی های هارون.....
۸۱	۱. میزان ثروت هارون.....
۸۲	۲. مقام خجسته درباری.....
۸۳	۳. سفره رنگارنگ و پرهزینه.....
۸۴	۴. حقوق و مقرری گزاف خوانندگان و نوازندگان درباری.....
۸۴	تبرئه هارون در آثار ابن خلدون.....
۸۵	یک. تبرئه هارون الرشید از تجمل پرستی و اسراف کاری.....
۸۶	۱. تناقض گویی ابن خلدون.....
۸۷	۲. ژست عوام فریبانه خلفا.....
۸۸	دو. تبرئه هارون از می خوارگی.....
۹۱	سه. عدالت تراشی برای هارون و ترسیم چهره‌ای دین دار برای او.....
۹۱	هارون، مرد چندچهره.....
۹۲	خیانت به اموال مسلمانان.....
۹۳	چهره حقیقی هارون.....
۹۵	حکومت بر دل ها.....

- ۹۵..... شاعران جیره‌خوار.....
- ۹۷..... کشته شدن گروهی از سادات زندانی به امر هارون.....
- ۹۹..... جبهه‌گیری قدرت‌های وقت در برابر مکتب امام کاظم علیه السلام.....
- ۱۰۰..... ۱. مفتی تراشی.....
- ۱۰۱..... ۲. تعظیم هارون در برابر مالک.....
- ۱۰۲..... ۳. قاضی القضاة درباری.....
- ۱۰۲..... نیرنگ هارون و تظاهر به دین‌داری.....
- ۱۰۴..... ۱. شورای قضایی.....
- ۱۰۵..... ۲. فتوای مصلحتی.....
- ۱۰۶..... ۳. فریب وجدان.....

فصل ششم: خلفای عباسی و احیای سنت ارث جاهلی

(۱۰۷ - ۱۱۸)

- ۱۱۲..... مناظرات امام کاظم علیه السلام با هارون.....
- ۱۱۵..... رویارویی شعرای شیعی با شعرای عباسی.....

فصل نهم: بهره‌برداری خلفای عباسی از فرهنگ مهدوی

(۱۱۹ - ۱۲۴)

- ۱۱۹..... ابوالعباس سفاح.....
- ۱۲۱..... منصور.....
- ۱۲۲..... مهدی (محمد بن منصور).....
- ۱۲۳..... القابی با پسوند «الله».....

فصل دهم: مبارزات امام هفتم با حکومت هارون

(۱۲۵ - ۱۳۴)

- ۱۲۵..... ۱. عدم همکاری با هارون.....
- ۱۲۵..... صفوان کیست؟.....
- ۱۲۸..... سؤال.....
- ۱۲۸..... پاسخ.....
- ۱۲۹..... ۲. قصر حکومت، خانه فاسقان.....
- ۱۳۰..... ۳. تحریم مراجعه به فقیهان درباری.....
- ۱۳۲..... ۴. آرمان تشکیل حکومت اسلامی.....
- ۱۳۳..... ۵. تشکیک صنایع.....

فصل یازدهم: خبرهای غیبی امام هفتم علیه السلام

(۱۴۲ - ۱۳۵)

۱۳۵	آگاهی غیبی از نظر قرآن
۱۳۷	۱. کشته شدن حسین بن علی «صاحب فخ»
۱۳۷	۲. هلاکت موسی هادی
۱۳۸	۳. خبر از شهادت خود
۱۳۸	۴. راهنمایی غیبی علی بن یقطین برای نجات از خطر بزرگ در آینده
۱۳۹	۵. سرگردانی هشام بن سالم و مؤمن الطاق در شناخت امام
۱۳۹	۶. مرگ اسحاق بن عمار بعد از دو سال

فصل دوازدهم: فعالیت‌های پیشوای هفتم در عرصه کلام و اعتقادات

(۱۴۳ - ۱۵۰)

۱۴۳	الف) نفی تشبیه و تجسیم
۱۴۶	ب) عینیت ذات و صفات خدا
۱۴۶	ج) نفی نزول خدا بر زمین
۱۴۸	د) قرآن کلام خداست، نه قدیم و خطی
۱۴۹	ه) آزادی و اختیار انسان در اعمال و رفتار

فصل سیزدهم: شاگردان صاحب پیشوای هفتم

(۱۸۲ - ۱۵۱)

۱۵۱	ادامه نهضت علمی
۱۵۲	آماری گویا
۱۵۲	۱. علی بن یقطین
۱۵۳	وزنه علمی علی بن یقطین
۱۵۳	وزارت علی بن یقطین، چتر حمایتی برای شیعیان
۱۵۵	موافقت مشروط امام
۱۵۶	یک مأموریت سری خطرناک
۱۵۷	تقویت بنیه اقتصادی شیعیان
۱۵۹	نواب حج
۱۶۰	این لباس را نگهدار!
۱۶۱	امام و توبیخ علی بن یقطین به سبب ابراهیم جمال
۱۶۲	۲. محمد بن ابی عمیر
۱۶۳	آثار و تالیفات
۱۶۴	مقاومت در زیر شکنجه
۱۶۵	یک درس دینی

۱۶۶	..... هشام بن حکم
۱۶۷	..... عظمت علمی هشام
۱۶۸	..... در جستجوی حقیقت
۱۶۹	..... عصر برخورد اندیشه‌ها
۱۷۰	..... نخستین آشنایی
۱۷۲	..... تألیفات هشام
۱۷۳	..... خاموشی با توطئه‌ای ناجوانمردانه
۱۷۷	..... هشام بن سالم
۱۷۷	..... وزنه علمی و تألیفات هشام
۱۷۹	..... ه یونس بن عبدالرحمن
۱۸۰	..... دقت در نقل احادیث
۱۸۰	..... مبارزه یونس با گروه واقفیه

فصل چهاردهم: اجتهاد و فقاہت در عصر امام کاظم علیه السلام

(۱۸۳ - ۱۹۶)

۱۸۴	..... ادوار فقه شیعه
۱۸۵	..... آموزش اجتهاد از طریق امامان
۱۸۷	..... فقهای شیعه در عصر امام کاظم <small>علیه السلام</small>
۱۸۹	..... شبکه ارتباطی وکالت
۱۹۰	..... ۱. دوری مسافت
۱۹۰	..... ۲. جو حفقان و دشواری ارتباط مستقیم امامان و شیعیان
۱۹۰	..... ۳. عدم دسترسی شیعیان به امامان به سبب حیس یا تحت نظر بودن
۱۹۱	..... وکلای امام کاظم <small>علیه السلام</small>
۱۹۲	..... ۱. عبدالله بن جندب بجلی کوفی
۱۹۲	..... نمونه فضیلت و تقوا
۱۹۳	..... ۲. علی بن یقطین
۱۹۴	..... ۳. مُفضّل بن عمر

فصل پانزدهم: از زندان تا شهادت

(۱۹۷ - ۲۳۰)

۱۹۷	..... توطئه جنایت کارانه
۲۰۰	..... عذر نامقبول
۲۰۱	..... وضع امام <small>علیه السلام</small> در زندان بصره
۲۰۱	..... ۱. فشار جسمی و روحی
۲۰۱	..... ۲. فرصت بنام عبادت

۲۰۲	..... ۳. توطئه شیطانی
۲۰۳	..... ۴. استفاده دانشمندان از محضر امام
۲۰۳	..... انتقال به بغداد
۲۰۴	..... در زندان فضل بن ربیع و فضل بن یحیی
۲۰۵	..... در زندان سندی بن شاهک
۲۰۶	..... دلتنگی امام و دعای او در زندان
۲۰۸	..... تحمل زندان به جرم حق گوئی
۲۱۲	..... نامه امام به هارون از زندان
۲۱۲	..... دیدار موسی بن ابراهیم با امام در زندان
۲۱۳	..... چگونگی شهادت امام هفتم <small>علیه السلام</small>
۲۱۳	..... ۱. یحیی بن خالد
۲۱۴	..... ۲. فضل بن یحیی بن خالد برمکی
۲۱۵	..... ۳. سندی بن شاهک
۲۱۶	..... تاریخ شهادت
۲۱۶	..... محل شهادت
۲۱۷	..... تلاش ناکام مزدوران برای محو آثار امام
۲۱۹	..... اقدام سلیمان به تجهیز و تشیع پیکر امام
۲۲۱	..... انعکاس خیر شهادت امام در مدینه
۲۲۲	..... سیره اخلاقی امام هفتم
۲۲۲	..... ۱. بخشندگی
۲۲۴	..... ۲. روا ساختن حاجت حاجتمندان
۲۲۶	..... ۳. اوقاف و صدقات
۲۲۶	..... ۴. حلم و بردباری
۲۲۸	..... ۵. تواضع و فروتنی
۲۲۹	..... گزیده‌های از سخنان پیشوای هفتم
۲۲۹	..... ۱. عذر تقصیر کاران را بپذیرید
۲۲۹	..... ۲. اندازه مجازات گنهکاران
۲۲۹	..... ۳. بلای تازه هنگام شیوع گناهان نوظهور
۲۳۰	..... ۴. مؤمن، خائن و کذاب نمی‌شود
۲۳۰	..... ۵. پرهیز از سستی و بی‌حوصلگی
۲۳۰	..... ۶. محاسبه روزانه نفس
۲۳۰	..... ۷. پناه دادن به برادر مسلمان

مقدمه

اصل کتاب، سال‌ها پیش از انقلاب اسلامی - که نوشته‌ها و آثار مشتمل بر جنبه‌های اجتماعی و سیاسی ائمه معصومین علیهم‌السلام وجود نداشت و آثار موجود نیز به زبان عربی بود و یا اگر به زبان فارسی بود به قلم روز نبود - نخست به صورت سلسله مقالات، در مجله ماهنامه درس‌هایی از مکتب اسلام چاپ شد و با استقبال خوانندگان علاقه‌مندان این گونه بحث‌ها قرار گرفت و بعدها با مقداری تجدید نظر و اضافات، در قالب کتاب ساماندهی تنظیم، انوین و چندین بار چاپ و منتشر شد. اما احساس می‌شد که بحث‌ها فشرده است و نیاز به تکمیل است، افزودن برخی فصل‌ها و بحث‌های جدید دارد، ولی با وجود کارهای علمی جاری، برای نویسنده وقت و توفیق حاصل نمی‌شد.

تا آنکه به خواهش این‌جانب، صدیق مکرّم، روحانی تلاش‌گر کتاب حجت‌الاسلام والمسلمین آقای نورالله علیدوست خراسانی زحمت این کار را تقبل فرمود و بسط و تکمیل مورد نیاز را به فرجام رساند. خود نیز بر حسب اقتضای کتاب، فصول و مباحث جدیدی را افزودم و درنهایت به صورتی که ملاحظه می‌شود، درآمد.

اکنون این کتاب با وضع حاضر - در حد خود - به دوران زندگی پیشوای هفتم از ولادت تا شهادت نگاهی جامع دارد. مهم‌تر آنکه با پرتوافکنی به وضع سیاسی زمان امامت آن حضرت، به بحث و بررسی حیات اجتماعی - سیاسی امام کاظم علیه‌السلام، مبارزه و موضع‌گیری‌های آن حضرت در برابر حاکمان وقت عباسی پرداخته است. علاوه بر این، موضع‌گیری کلامی آن حضرت در برابر جریان‌های فکری و عقیدتی انحرافی آن دوره را مورد توجه قرار داده است. در بحث شاگردان و متریان مکتب آن حضرت نیز با معرفی شاگردان بزرگ آن حضرت، وضع فقه و فقاہت شیعه را در آن روزگار تبیین و اثبات کرده است که برخی از شاگردان برجسته آن حضرت به رتبه فقاہت و اجتهاد رسیده بودند.

در اینجا بر خود لازم می‌دانم از زحمات صادقانه حجت‌الاسلام والمسلمین جناب آقای نورالله علیدوست خراسانی، صمیمانه تشکر کنم. همچنین از تلاش معاونت پژوهشی دانشگاه معارف اسلامی به‌ویژه معاون محترم پژوهشی، جناب آقای دکتر غلامحسین گرامی و مدیر گروه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، جناب آقای دکتر محمدحسین دانش‌کیا و مدیر محترم امور پژوهشی جناب آقای سید سعید روحانی و همکارانشان در به ثمر نشستن این اثر تشکر و قدردانی می‌نمایم. پیشایش از اظهارنظر و دیدگاه‌های سازنده فرهیختگان، اساتید و دانشجویان ارجمند در جهت بهبود این اثر و ارتقای علمی و پژوهشی آثار این دانشگاه کمال تشکر و قدردانی را داریم.

و من الله التوفیق و علیه التکلان

قم / مهدی پیشوایی

ربیع الاول ۱۴۳۵ ق / بهمن‌ماه ۱۳۹۲

www.ketab.ir